

СӨЙЛЕМ. СӨЙЛЕМНІҢ АЙТЫЛУ МАҚСАТЫНА ҚАРАЙ ТҮРЛЕРІ

Миралиева Диана Нұрмұханқызы

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті
Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1-курс студенті

Байзаков Жандос Абдазимович

Ғылыми жетекшісі

E-mail: diananurmuxan2@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мақалада, сөйлем, сөйлем жайлы жалпы түсінік, сөйлемнің құрамы, түрлері соның ішінде, айтылу мақсатына қарай түрелі жайлы мәлімет беріледі. Хабарлы сөйлем, сұраулы сөйлем, лепті сөйлем, бұйрықты сөйлемдер жайлы мәлімет және олардың өз ішінде түрлері жайында мәлімәл мысал жаттығулармен беріледі.

***Кілтті сөздер:** Сөйлем, айтылу мақсатына қарай, хабарлы сөйлем, сұраулы сөйлем, лепті сөйлем, бұйрықты сөйлем, тиісті тыныс белгілері.*

A SENTENCE. TYPES OF SENTENCES ACCORDING TO THE PURPOSE OF UTTERANCE

ABSTRACT

The article provides information on sentences, general understanding of sentences, types of sentence composition, including types based on the purpose of utterance. Information about informative sentences, interrogative sentences, exclamatory sentences, imperative sentences and their types is provided with example exercises.

Key words: *The sentence, depending on the purpose of the utterance, is an informative sentence, an interrogative sentence, an exclamatory sentence, an imperative sentence, appropriate punctuation marks.*

СӨЙЛЕМ - біршама аяқталған ойды білдіретін сөздер тобы. Сонымен қатар, қарым қатнас құралын іске асырудағы адамның ойын айтудың формасы-сөйлем. Кісінің ойы әрқилы болса, соған сәйкес сөйлемнің де түрі әркелкі болады. Мысалы: *Ташкент. Наурызбай көшесі. Біз екеуміз көшенің сол жағында тұрамыз.*

Бұл сөйлемдердің біріншісі-бір сөзден, екіншісі-екі сөзден, үшіншісі көп сөзден жасалып тұр. Осыған сәйкес біріншісі қала туралы, екіншісі көшенің аты туралы, үшіншісі көшенің сол жағында екі адамның туруы жайлы айтылып тұр. *Ташкент* деген сөйлем үзілді кесілді аяқталып тұрған жоқ, ол екінші сөйлемнің басталуына түрткі болып, ойды одан әрі жалғастырып тұр. Демек, сөйлем мүлде аяқталған ойды емес, біршама аяқталған ойды білдіреді. Сондықтан біршама аяқталған ойды білдіретін бір сөзді, бір немесі бірнеше сөз тіркесін сөйлем деп атаймыз.

Сөйлемдегі сөздер бір-бірімен байланысып сөз тіркесін жасайды. Сондай-ақ сөйлембелгілі бір мақсатқа жұмсалып, соған сай интонациямен айтылады. Осыған сәйкес сөйлемдер айтылу мақсатына қарай *хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты болып бөлінеді*. Тиянақталған ойды ауызша да, жазбаша да білдіруге болады. Ауызекі сөйлеуде сөйлем мен сөйлемнің арасында кідіріс болады. Жазуда бір сөйлем екінші сөйлемнен нүкте, сұрау және леп белгілерінің бірімен айырылады. Сөйлем – тілдің грамматикалық заңдылығы негізінде қалыптасқан синтаксистік бірлік, адамдардың қарым-қатынас жасауы үшін жұмсалатын тілдік категория. Сөйлем сөзден, сөз тіркесінен өзіндік коммуникативтік қасиетімен ерекшеленеді. Сөздер мен сөз тіркестері сөйлем құраудың материалы, оның құрамдас бөлшегі болып табылады. Предикативтілік сөйлемнің барлығына тән, ал модальдылық әр сөйлемде түрліше көрініс табады, айтушының қатынасын білдіреді.

Модальдылық лексикалық және грамматикалық тәсілдер арқылы жүзеге асады, объективті және субъективті болып бөлінеді. Ал интонация сөйлем мүшелеріне қатысты көрініс тауып, ішкі элементтерге сай құбылып отырады. Сөйлемнің мағыналық, құрылымдық ерекшелігін білдіреді. Интонацияның құбылуына сөздердің орын тәртібі, демеуліктер, модаль сөздер, одағайлар, қыстырмалар, қаратпалар, т.б. себеп болады. Жақ категориясы да сөйлемнің негізгі арқауы саналады. Сөйлемнің құрамы, құрылысы, мағынасы әр түрлі келеді.

Синтаксистің нысаны ретінде сөйлем мен сөз тіркесі өзіндік белгілерімен ерекшеленсе де, кей жағдайда бастауыш пен баяндауыштың сандық, жақтық жағынан қиыса байланысуы оларға тән ортақ белгілерді танытады.

- Сөйлемдер айтылу мақсатына қарай хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті; құрылысына қарай жай және құрмалас;

- Баяндаудың шындыққа қатысы жағынан болымды және болымсыз;

- Тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелердің қатысына қарай жалаң және жайылма;

- Баяндауыштарының қай сөз табына қатысты келуіне орай есімді және етістікті.

- Бастауыштарының қатысына қарай жақты және жақсыз;

- Субъект мәнінің ерекшелігі жағынан белгісіз жақты, жалпылама жақты;

- Сондай-ақ сөйлем мүшелеріне жіктелмейтіндігі тұрғысынан атаулы болып бөлінеді.

Бұл сияқты сөйлемдердің түрлері көп тілге ортақ болғанымен, олардың өздеріне тән синтаксистік ерекшеліктері бар.

ХАБАРЛЫ СӨЙЛЕМ — сөйлемнің бір түрі. Хабарды, ақпаратты баяндау мақсатында айтылады. Хабарлы сөйлемнің *негізгі грамматикалық белгілері*:

Баяндауыштары негізінен ашық рай формалы етістіктен (немесе осы формаға сипаттас жұмсалатын есімдерден) жасалады. Өзіне тән интонациясы болады. Хабарлы сөйлемдер баяу әуенмен айтылады. Жалаң сөйлемдер бірте-бірте қайырылса, жайылма сөйлемдерде дабы сөйлемнің соңында бәсеңдей түседі. Мысалы, *Түн жым-жырт. Жел де жоқ. Бірақ сәл гана білінген салқын бар.* сөйлесінің мазмұны әр түрлі болғандықтан, олардың

мазмұны сөйлемге қатысқан сөздердің, мүшелердің, әсіресе, баяндауыштардың мағыналық, тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты болып келеді. Хабарлы сөйлем баяндауыштарының тұлғалық ерекшеліктеріне қарай болымды (*Жаңбыр жауды*), болымсыз (*Жаңбыр жаумайды*), қалаулы (*Енді қырманға барайықшы*), болжамды (*Маржан ертең келетін шығар*), ал баяндауыштарының қай сөз табынан жасалуына қарай етістікті (*Үйдің іші жылынды*), есімді (*Күн жылы. Аспан ашық*) болып бөлінеді. Хабарлы сөйлем екі негізді және бір негізді құрамда болады. Құрамында екі негізгі мүше бастауыш пен баяндауыш болып, сөйлем оларды тірек етіп құрылған болса, екі негізді болып келеді. Мысалы, *Енді, міне, үш бала қатар келе жатырмыз.* (С.М.) Бір негізді сөйлемдер грамматикалық сипаты жағынан екі түрлі: Арнаулы құрылысы бар баяндауыш мүшені тірек етіп құрылады. Мысалы, *Оны бұзуға болмайды*; Бастауыш, баяндауыш деп тануға келмейтін, тірек мүше деп аталатын компонентті негіз етіп құрылады. Мысалы, *Мидай дала. Жарқыраған ай.* Хабарлы сөйлем деп біреу я бірдеме туралы хабарлай айтылған сөйлемді атаймыз. Хабарлы сөйлемді айтқанда, оның аяғында дауыс бәсеңдейді. Жазуда хабарлы сөйлем соңына нүкте қойылады.

Хабарлы сөйлемнің тәсілдері мен формалары

- Біреудің бір нәрсе жөнінде жай хабар алуы. Мысалы: *Жаңбыр жауып тұр*-жай хабарлау.

- Біреудің бір нәрсе жөніндегі ойын, көзқарасын білдіру мақсатында хабарлауы. Мысалы: *Ертең күн ашық болатын шығар*-өз ойын хабарлау.

- Біреудің бір нәрсені сипаттап, бейнелеп, суреттеп хабарлауы.

Мысалы: Аспан шайдай ашық-бейнелеп, суреттеп хабарлауы.

СҰРАУЛЫ СӨЙЛЕМ

Сұраулы сөйлем деп біреу я бірдеме жайында білу мақсатымен сұрай айтылған сөйлемді атаймыз.

Сұраулы сөйлем соңына сұрау белгісі қойылады.

Сұраулы сөйлемнің жасалуыӨндеу

Сұраулы сөйлемнің жасалуы:

1. сұраулы сөйлемдер сұрау есімдігі қатысуы арқылы айтылады;
2. сұраулық мағына ма (ме), ба (бе), па (пе) және ше деген сұраулық шылаулардың қатысуы арқылы да білдіріледі;
3. сұраулық мағына кейде ғой, -ау шылаулары мен болар, шығар, қайтеді деген көмекші сөздердің және ә деген одағайдың қатысуы арқылы беріледі;
4. сұраулық мағына сұрау дауыс ырғағының өзі арқылы да беріледі.

Сұраулы сөйлемдер негізгі сұрақты, жетек сұрақты, анықтауыш сұрақты білдіреді.

ЛЕПТІ СӨЙЛЕМ

Лепті сөйлем деп ерекше көңіл күйіне, сезімге байланысты (*қуану, ренжу, таңдану, аяу, бұйыру* және т. б.) айтылған ойды білдіретін сөйлемді дейміз.

Лепті сөйлем ішіндегі сөздер түгелімен (әсіресе баяндауышы) көтеріңкі дауыспен айтылады. Лепті сөйлем соңынан леп белгісі қойылады.

Лепті сөйлем ішінде сұраулық мәнді сөздер де аралас келуі мүмкін. Мұндайда сөйлем соңында леп белгісі мен сұрау белгісі қатар қойылады. Егер сұрау мағынасы басым айтылса я сұрау мәнді сөздер бұрын айтылса, сұраулық бұрын (!?) қойылады, леп мағынасы басым айтылса я леп мәнді сөздер бұрын айтылса, лептік бұрын (!?) қойылады.

БҰЙРЫҚТЫ СӨЙЛЕМ

Бұйрықты сөйлем - қимыл-әрекетке итермелу мақсатында айтылған сөйлем.

Бұйрықты сөйлем көбінесе ауызекі тілге тән. Бұйрық мағынасы әр түрлі реңкте білдіріледі: егер бұйыру қатал талап мағынасында жұмсалса, дауыс көтеріңкі айтылады, ал өтініш, тілек мағынасында айтылса, бәсең айтылады. Бұйрықты сөйлемдердің баяндауыштары етістіктің бұйрық және қалау райлары арқылы жасалады:

- 1. Баяндауыштары етістіктің бұйрық райының 2-жағында болса, Бұйрықты сөйлем бұйрық, талап ету мәнінде айтылады. Мысалы: - Сен мен не істесем, соны істе! - деді Ұлпан Шынарға сыбырлап (Ғ.Мүсірепов).

• 2. Баяндауыштары бұйрық райының 3-жағында болса, Бұйрықты сөйлем талап, тілек мәнінде айтылады. Мысалы: Қара көктің жал-құйрығы қара ғой, қаралы ат осы болсын! - деді (М. Әуезов).

• 3. Баяндауыштары етістіктің бұйрық райында айтылып, оған -шы/-ші қосымшасы жалғанса, Бұйрықты сөйлем тілек, жалыныш немесе сыпайы түрде бұйыруды, кейде сес көрсетіп, қорқыту мәнін білдіреді. Мысалы: Орныңнан ары отырған бер отырушы, Қолымда қармағым жоқ ілдіргелі (халық өлеңі). - Қане, осы баланың бәйгесін бермей көрші (Ғ. Сланов).

• 4. Баяндауыштары етістіктің қалау, бұйрық райлары тұлғасынан жасалғанда, Бұйрықты сөйлем ұран, үндеу мағынасын білдіреді: Мысалы: - Канта, түс аттан! Қапта тегіс! - деп Көтібақ, Топай, Торғай жігіттерін де тұтас айдап салды (М. Әуезов).

• 5. Баяндауыштары ашық райдың келер шақ тұлғасынан жасалса, бұйрық мағынасын білдіреді. Мысалы: Бүгіннен бастап олармен сөйлеспейсің.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ (REFERENCES)

1. Ш. Бектұров «Қазақ тілі» Алматы қаласы, Атамұра баспасы 2006 жыл.
2. К. Аханов «Тіл Білімі негіздері» Алматы қаласы, 2003 жыл